

Dariusz Oleszak^{1*}, Krystyna Wieczorek-Ciurowa²

¹ Politechnika Warszawska, Wydział Inżynierii Materiałowej, ul. Wołoska 141, 02-507 Warszawa, Poland

² Politechnika Krakowska, Wydział Inżynierii i Technologii Chemicznej, ul. Warszawska 24, 31-155 Kraków, Poland

* Corresponding author. E-mail: doleszak@inmat.pw.edu.pl

Otrzymano (Received) 20.01.2010

PROSZKI KOMPOZYTOWE METALICZNO-CERAMICZNE NA OSNOWIE FAZ Cu-Al UMOCNIONE Al₂O₃ WYTWORZONE METODĄ REAKTYWNEGO MIELENIA

Celem pracy było wytworzenie metodą mechanochemicznej syntezy proszków kompozytowych Cu-Al/Al₂O₃ oraz określenie ich składu fazowego. Obok metalicznego glinu jako reagenty do syntezy mechanochemicznej proszków zastosowano sól (hydroksowęglan miedzi) i tlenek miedzi. Praca obejmowała przeprowadzenie procesów wysokoenergetycznego mielenia kilku serii mieszanin różniących się składem jakościowym i ilościowym uwarunkowanym założeniem wytworzenia proszków kompozytowych, składających się z Al₂O₃ i faz międzymetalicznych CuAl₂ lub Cu₉Al₄. Wykazano, że niezależnie od wydajności energetycznej użytego młynka i rodzaju reagentów (sól, tlenek) nie tworzy się zamierzona zgodnie ze stechiometrią reagentów faza Cu₉Al₄, lecz powstaje roztwór stały glinu w miedzi Cu(Al) i Al₂O₃. Zamierzoną fazę Cu₉Al₄ jako metaliczną osnowę proszku kompozytowego uzyskano jedynie w przypadku mechanochemicznej syntezy tlenku miedzi z nadmiarową ilością Al w stosunku do stechiometrycznego zapisu reakcji. Natomiast w przypadku zamierzonej stechiometrii do fazy CuAl₂ uzyskano tę fazę, zarówno w procesie sól-Al, jak i tlenek-Al, lecz w finalnym produkcie obserwowano także występowanie innych faz z układu Cu-Al. Taki stan rzeczy spowodowany może być małymi wartościami entalpii tworzenia faz CuAl₂ i Cu₉Al₄, wynoszącymi odpowiednio -4 i -8 kJmol⁻¹. Przedstawione wyniki reaktywnego mielenia badanych mieszanin soli lub tlenku miedzi z aktywnym metalem, jakim jest Al, dowodzą, że z mieszanin Cu₂(OH)₂CO₃-Al oraz CuO-Al można wytwarzać metaliczno-ceramiczne proszki kompozytowe do konsolidacji kompozytów typu Cu-Al/Al₂O₃.

Słowa kluczowe: synteza mechanochemiczna, wysokoenergetyczne mielenie, kompozyty Cu-Al/Al₂O₃, dyfrakcja rentgenowska

Cu-Al BASED METALLIC-CERAMIC COMPOSITE POWDERS REINFORCED WITH Al₂O₃ FABRICATED BY REACTIVE MILLING

The aim of this work was to fabricate by reactive milling Cu-Al/Al₂O₃ composite powders and determination of their phase composition. Copper oxide CuO and copper salt Cu₂(OH)₂CO₃ (hydroxycarbonate) were used as reagents for mechanochemical processes. Various high energy ball milling processes were performed in order to obtain composite powders consisting of Al₂O₃ and CuAl₂ or Cu₉Al₄ intermetallic compounds. It was shown that independently on the milling energy and reagents used (salt, oxide), the formation of Cu₉Al₄ is not observed, but instead of it Cu(Al) solid solution and Al₂O₃ are formed. Cu₉Al₄ phase as a metallic matrix of the composite powder was synthesized in the case of milling of CuO with excess amount of Al only. On the other hand, in the case of CuAl₂ compound, its formation was observed in both milling processes, i.e. salt-Al and oxide-Al. Simultaneously, other compounds from the Cu-Al system were observed in the final product of mechanochemical synthesis. This fact can be attributed to low values of enthalpy of formation for CuAl₂ and Cu₉Al₄ intermetallic compounds, -4 and -8 kJmol⁻¹, respectively, and their low thermodynamic stability. However, the presented results of reactive milling of different powder mixtures containing copper oxide or copper salt with Al confirm the possibility of metallic-ceramic composite powders fabrication.

Keywords: mechanochemical synthesis, high energy ball milling, Cu-Al/Al₂O₃ composites, X-ray diffraction

WPROWADZENIE

Pożądane z praktycznego punktu widzenia cechy wielu materiałów można uzyskać, tworząc z nich kompozyty wielofazowe. Do takich należą m.in. kompozyty z osnową metaliczną w postaci czystego metalu lub fazy międzymetalicznej, natomiast fazy wzmacniające tworzone są w osnowie metalicznej *in situ* na drodze reakcji

chemicznych zachodzących podczas syntezy bądź *ex situ* poprzez bezpośrednie dodanie wzmocnienia do metalicznej osnowy. Najczęściej są to tlenki, węgliki, azotki lub borki metali. Kompozyty takie wytwarzane są tradycyjnymi technikami odlewniczymi czy też z wykorzystaniem metalurgii proszków. Zazwyczaj wytwarzanie

kompozytów metal-ceramika jest trudne z powodu dużej różnicy pomiędzy temperaturą topnienia metalu a temperaturą spiekania materiałów ceramicznych. Na ogół stopiony metal słabo zwilża powierzchnię materiałów ceramicznych, utrudnione są procesy dyfuzji, co powoduje często niejednorodne rozmieszczenie składników mieszaniny, a dodatkowo występują trudności w doborze warunków procesu prowadzących do uzyskania materiału nanokompozytowego.

W ostatnich latach wysiłek badawczy w wielu laboratoriach skierowany jest na syntezę mechanochemiczną, realizowaną poprzez reaktywne mielenie w młynkach kulowych odpowiednich mieszanin proszków. Zachodzące reakcje przebiegać mogą stopniowo (gradual reaction) albo wykazywać cechy samorozprzestrzeniającej się syntezy wysokotemperaturowej (SHS - self propagating high temperature synthesis). Znane są próby wytwarzania proszków kompozytowych, np. typu Cu-Al/Al₂O₃ poprzez mielenie różnego rodzaju substratów z miedzią i glinem, np. metalicznej miedzi z fazą ceramiczną Al₂O₃, CuO, Cu₂O z Al₂O₃, faz międzymetalicznych, roztworów stałych występujących w układzie Cu-Al z CuO [1-5].

Wybierając rodzaj syntezowanego proszku nanokompozytowego w układzie Cu-Al/Al₂O₃, sugerowano się interesującymi właściwościami użytkowymi faz międzymetalicznych z układu Cu-Al. Nanokrystaliczny proszek kompozytowy Cu-Al/Al₂O₃ łączy w sobie dobre właściwości wytrzymałościowe faz występujących w układzie Cu-Al oraz stabilność i odporność na czynniki zewnętrzne tlenku glinu. Materiały wykonane z tego typu kompozytów posiadają dużą wytrzymałość w wysokich temperaturach oraz odporność na zużycie w warunkach wyładowań elektrycznych. Szczególnie pożądanym składnikiem kompozytu Cu-Al/Al₂O₃ jest faza CuAl₂, która w postaci drobnodispersyjnej nadaje temu kompozytowi dobre właściwości mechaniczne.

Otrzymywanie proszków kompozytowych o homogenicznym rozmieszczeniu składników w kompozytach Cu-Al/Al₂O₃ sprowadza się do wykorzystania przeprowadzonej w młynku wysokoenergetycznym reakcji redukcji tlenku miedzi aktywnym sproszkowanym glinem do postaci Cu, a w następstwie obecności odpowiednio dobranych dodatkowych ilości glinu utworzenie faz międzymetalicznych występujących w układzie Cu-Al obok tlenku Al₂O₃.

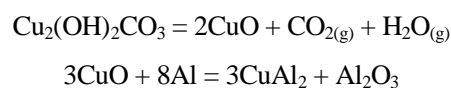
Źródłem tlenków metalicznych podczas syntezy proszków kompozytowych mogą być nie tylko tlenki typu CuO czy Cu₂O, ale także ich sole (hydroksowęglany), co pozwala na skuteczniejsze kontrolowanie kinetyki reakcji silnie egzotermicznego procesu redukcji glinem.

Celem pracy było wytworzenie metodą mechanochemicznej syntezy proszków kompozytowych Cu-Al/Al₂O₃ oraz określenie ich składu fazowego. Obok metalicznego glinu (Al) jako reagenty do syntezy mechanochemicznej proszków zastosowano: sól (hydroksowęglan miedzi) i tlenek miedzi.

Praca obejmowała mechanochemiczną obróbkę czterech podstawowych serii mieszanin różniących się składem jakościowym i ilościowym uwarunkowanym założeniem wytworzenia proszków kompozytowych, składających się z Al₂O₃ i faz międzymetalicznych CuAl₂ lub Cu₉Al₄.

METODYKA BADAŃ

W ramach realizowanych badań reaktywnemu mieleniu poddano mieszaniny proszków, w których obok metalicznego glinu reagentami do syntezy mechanochemicznej były: sól (hydroksowęglan miedzi) lub tlenek miedzi, a reakcje przebiegały następująco:

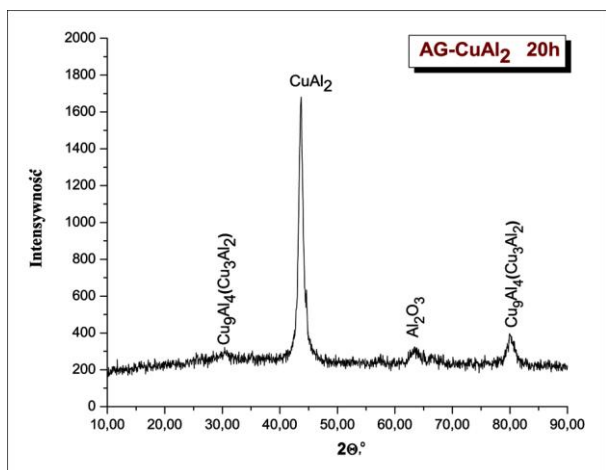

Mieleniu poddano mieszaniny proszków, które różniły się składem ilościowym, uwarunkowanym założeniem wytworzenia proszków kompozytowych, składających się z Al₂O₃ i fazy międzymetalicznej CuAl₂ lub Cu₉Al₄.

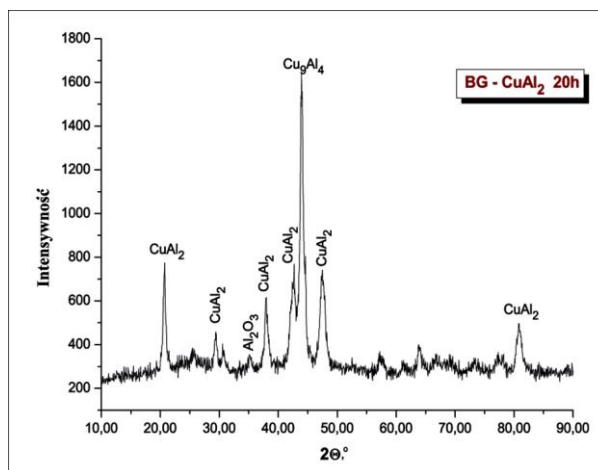
Procesy syntezy proszków kompozytowych prowadzone były w planetarnych młynkach kulowych Fritsch P5 i P6. Pojemniki mielące i mielniki wykonane były ze stali ulepszonej cieplnie. Proces mielenia prowadzono w atmosferze ochronnej argonu. Masa mielonej mieszaniny proszkowej wynosiła 5 g, a stosunek masy kul do masy proszku 10:1. W przypadku reaktywnego mielenia proszków Cu₂(OH)₂CO₃ - Al monitorowano ciśnienie gazu i temperaturę w pojemniku mielącym za pomocą systemu GTM. Analizę fazową tworzących się podczas mielenia proszków kompozytowych przeprowadzano metodą dyfrakcji rentgenowskiej (XRD, Rigaku MiniFlex II i Philips X'Pert, Cu_{Kα}). Różnicowa analiza termiczna (TG/DTG-DTA) przeprowadzona została na urządzeniu SDT 2960 TA. Próbkę nagrzewano w argonie do temperatury 1000°C z szybkością 24°/min.

WYNIKI BADAŃ

Na rysunku 1 przedstawiono dyfraktogram układu hydroksowęglan miedzi - Al sporządzonego ze stechiometrią do fazy CuAl₂ po 20 godzinach mielenia. Widoczne produkty syntezy to mieszanina krystalicznych faz metalicznych CuAl₂, Cu₉Al₄ (Cu₃Al₂), a nie dwuskładnikowy układ złożony z CuAl₂ i Al₂O₃. Całkowity rozkład soli następował po 10 godzinach procesu, tj. po kompletnej reakcji redukcji tlenku miedzi do metalicznej miedzi i jej reakcji z glinem, prowadzącej do tworzenia się faz z mniejszą zawartością glinu. Ponieważ powstawaniu Cu₉Al₄ sprzyja wyższa temperatura, można by sądzić, że takie warunki panowały podczas mielenia.

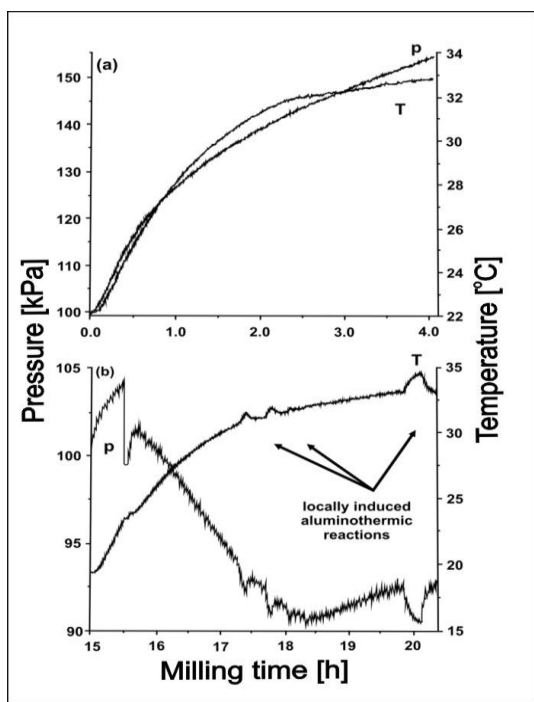

Rys. 1. Dyfraktogram układu hydroksowęglan miedzi-Al sporządzonego ze stechiometrią do fazy CuAl₂ po 20 godzinach procesu mielenia
 Fig. 1. X-ray pattern for Cu-hydroxycarbonate-Al system (for CuAl₂ phase) after 20 h of processing

Rys. 3. Dyfraktogram układu CuO-Al sporządzonego ze stechiometrią do fazy CuAl₂ po 20 godzinach mielenia
 Fig. 3. X-ray pattern for CuO-Al system, for CuAl₂ phase, after 20 h of processing

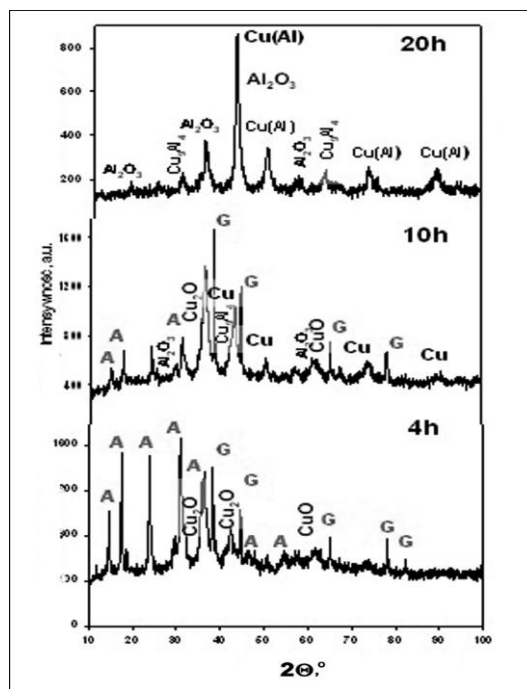
Przykładowy wykres zmian parametrów monitorowanych za pomocą systemu GTM, tzn. temperatury i ciśnienia wewnątrz naczynia mielącego, z widocznymi skokami temperatury i ciśnienia (reakcja samowyzwalająca się w masie), pokazany jest na rysunku 2.

Rys. 2. Przykładowa rejestracja krzywych T i p: a) początkowy czas obróbki mechanochemicznej (do 4 h), b) końcowe etapy reakcji mechanochemicznej (do 20 h)
 Fig. 2. Temperature and pressure as a function of milling time: a) early stage of mechanical treatment, b) final stage of processing

Drugą mieszaniną proszkową poddaną mieleniu były proszki CuO+Al (także ze stechiometrią do fazy CuAl₂). W tym przypadku obok jeszcze nieprzereagowanych reagentów (CuO i Al) pojawia się faza CuAl₂, ale finalny skład produktu (rys. 3) to mieszanina faz CuAl₂, Cu₉Al₄ z Al₂O₃.

Kolejna seria eksperymentów dotyczyła reakcji w układach ze stechiometrią do fazy Cu₉Al₄. Zbiórny zestaw dyfraktogramów rentgenowskich mieszaniny soli miedzi z glinem w ilości stechiometrycznej składników do utworzenia tej właśnie fazy i Al₂O₃ przedstawiono na rysunku 4. Obserwuje się sekwencyjne w czasie powstawanie fazy międzymetalicznej Cu₉Al₄, a w końcowym efekcie roztworu stałego glinu w miedzi Cu(Al) obok Al₂O₃. Nasunęło się więc przypuszczenie, że do utworzenia fazy Cu₉Al₄ może być zbyt mało glinu, gdyż obserwuje się jego osadzanie na ściankach naczynia mielącego i kulkach.

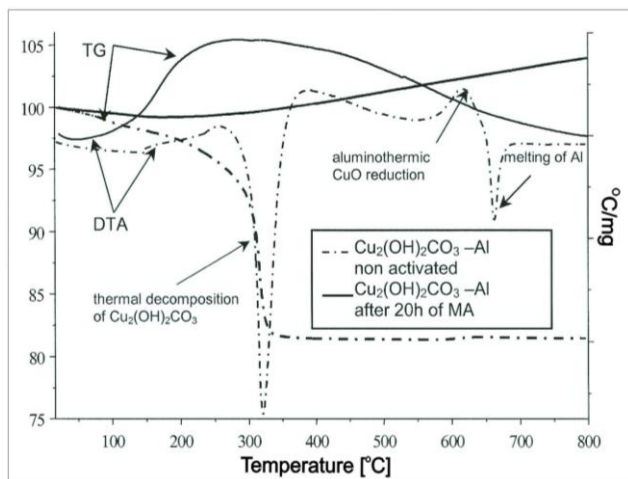

Rys. 4. Zestaw dyfraktogramów rentgenowskich mieszaniny soli miedzi z glinem w ilości stechiometrycznej składników do utworzenia fazy Cu₉Al₄ i Al₂O₃ (A - sól, G - Al), opracowanych dla materiałów po różnych czasach mielenia
 Fig. 4. X-ray patterns for Cu-hydroxycarbonate-Al system (for Cu₉Al₄ phase) after various processing times

Sprawdzono więc efekt użycia 20% nadmiaru Al w stosunku do stechiometrii wyżej wymienionego układu.

Analiza fazowa produktów mieszania po 20-godzinym mieleniu wykazuje, obok Al_2O_3 , tworzenie się roztworu stałego glinu w miedzi $\text{Cu}(\text{Al})$. Tak więc zastosowanie nadmiaru glinu w stosunku do wymaganej stechiometrii układu nie przyniosło oczekiwanego efektu, tzn. utworzenia się fazy Cu_9Al_4 .

Krzywe analizy termicznej po 20 godzinach procesu mechanicznego mielenia wskazują (rys. 5), iż hydroksowęglan miedzi uległ całkowitemu rozkładowi podczas procesu, a brak efektu endotermicznego w temperaturze 660°C , związanego z topnieniem Al, świadczy o jego nieobecności w układzie. Co więcej, żaden wyraźny efekt egzotermiczny związany z reakcją CuO z Al nie pojawia się na krzywej DTA. Oznacza to, że po 20 godzinach mielenia reakcja aluminotermiczna jest zakończona. Stwierdzono też, że nie występują efekty endotermiczne w temperaturze poniżej 450°C odpowiadające przemianie fazy Cu_9Al_4 w CuAl_2 . Wynik analizy rentgenowskiej potwierdza, że nie utworzyła się faza Cu_9Al_4 .

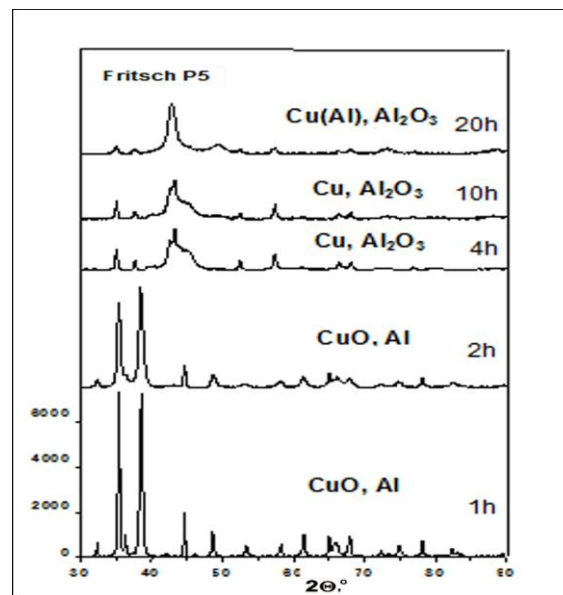
Rys. 5. Krzywe TG-DTA dla układu $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3\text{-Al}$

Fig. 5. TG-DTA curves of the $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3\text{-Al}$ system

Ostatnim z badanych materiałów była mieszanina CuO i Al do stechiometrii Cu_9Al_4 . Prześledzenie tworzenia się faz międzymetalicznych w rozpatrywanym materiale wykazuje, że niezależnie od rodzaju użytego młynka, a więc i energii mielenia, końcowym produktem procesu, obok Al_2O_3 , jest roztwór stały na osnowie miedzi $\text{Cu}(\text{Al})$. Na rysunku 6 przedstawiono zestaw dyfraktogramów dla omawianej mieszaniny $\text{CuO}+\text{Al}$. Nadmienić jednak należy, że we wczesnych etapach procesu obserwowano tworzenie się fazy Cu_9Al_4 oraz CuAl_2 , które jednak ulegały przemianom w $\text{Cu}(\text{Al})$.

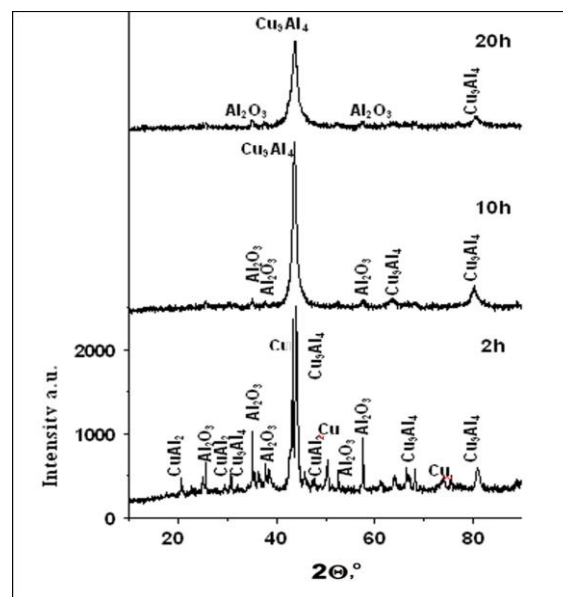
W odróżnieniu jednak od układu sól miedzi-glin, zastosowanie w tym przypadku 20% nadmiaru Al w stosunku do składu stechiometrycznego pozwoliło uzyskać fazę Cu_9Al_4 . Na rysunku 7 pokazano zestaw dyfraktogramów rentgenowskich obrazujący tworzenie się fazy Cu_9Al_4 jako finalnej fazy międzymetalicznej podczas

mechanochemicznej syntezy, stosując mieszaninę CuO z Al w ilości nadmiarowej do proporcji składników dla teoretycznego utworzenia się Cu_9Al_4 .

Rys. 6. Zestaw dyfraktogramów rentgenowskich mieszaniny tlenku miedzi CuO z glinem w ilości stechiometrycznej składników do utworzenia fazy Cu_9Al_4 i Al_2O_3 , otrzymanych dla materiałów po różnym czasie mielenia

Fig. 6. X-ray patterns for CuO-Al system (for Cu_9Al_4 phase) after various processing times

Rys. 7. Zestaw dyfraktogramów rentgenowskich mieszaniny tlenku miedzi z glinem z 20% nadmiarem Al do utworzenia fazy Cu_9Al_4 i Al_2O_3 , wykonanych po różnych czasach mielenia

Fig. 7. X-ray patterns for CuO-Al system (for Cu_9Al_4 phase) with 20% excess of Al, after various processing times

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Mechaniczna aktywacja substratów w przypadku użycia soli powoduje rozdrobnienie proszków, a tym samym zwiększenie powierzchni kontaktu międzyfazo-

wego, a poprzez proces endotermicznego rozkładu soli obniża temperaturę inicjacji redukcji i spowolnia jej reakcję, czyniąc proces stopniowym, zależnym od szybkości powstawania tlenku miedzi z rozkładu soli. Zjawisko to było monitorowane poprzez pomiar temperatury i ciśnienia wewnątrz naczynia mielącego za pomocą systemu GTM. Oceny postępu reakcji chemicznych, dla próbek pobieranych po różnych czasach mielenia, zachodzących w mieszaninach hydroksowęglanu miedzi z glinem oraz tlenku miedzi z glinem dokonywano w oparciu o wyniki proszkowej dyfrakcji rentgenowskiej i analizy termicznej.

Wykazano, że niezależnie od wydajności energetycznej użytego młynka planetarnego (P6 i P5) nie tworzy się zamierzona zgodnie ze stechiometrią reagentów faza Cu_9Al_4 . Skład produktów w obydwu przypadkach jest taki sam. Powstaje roztwór stały glinu w miedzi $\text{Cu}(\text{Al})$ i tlenek Al_2O_3 . Zamierzoną fazę Cu_9Al_4 jako metaliczną osnowę proszku kompozytowego uzyskano jedynie w przypadku mechanochemicznej syntezy tlenku miedzi z nadmiarową ilością Al w stosunku do stechiometrycznego. Natomiast w przypadku zamierzonej stechiometrii do fazy CuAl_2 uzyskano tę fazę zarówno w procesie sól-Al, jak i tlenek-Al, lecz w finalnym produkcie obserwowano także inne fazy występujące w układzie Cu-Al. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywać należy w wartościach entalpii tworzenia faz Cu_9Al_4 i CuAl_2 , które wynoszą odpowiednio -8 i -4 kJmol^{-1} . Świadczy to o tym, że fazy te trudno się tworzą i jednocześnie nie są stabilne, mogą ulegać różnym przemianom, a o końcowym składzie fazowym decydują nie tylko czynniki termodyna-

miczne, ale też kinetyczne, związane z parametrami procesu wysokoenergetycznego mielenia.

Jednak przedstawione wyniki reaktywnego mielenia badanych mieszanin soli lub tlenku miedzi z aktywnym metalem, jakim jest Al, dowodzą, że z mieszanin $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3\text{-Al}$ oraz CuO-Al można wytwarzać metaliczno-ceramiczne proszki kompozytowe. Syntezy mechanochemiczne tych kompozytów są wynikiem następujących i równoległych reakcji chemicznych zachodzących podczas mielenia: rozkładu hydroksowęglanów (dla układów soli Cu) z wytworzeniem tlenków tych metali (proces endotermiczny) oraz aluminotermicznej redukcji tlenku miedzi do metalicznej miedzi (proces silnie egzotermiczny) z utworzeniem faz międzymetalicznych z układu Cu-Al.

Podziękowania

Praca wykonana w ramach BW (2009-2010) finansowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

LITERATURA

- [1] Ying D.Y., Zhang D.L., Mat. Sci. Eng. 2003, A361, 321-330.
- [2] Grin Y., Wagner F.R., Armbruster M., J. Solid State Chem. 2006, 179, 1707-1719.
- [3] Morsi K., Mat. Sci. Eng. 2001, A299, 1-15.
- [4] Liang S., Fan Z., Xu L., Fang L., Composites 2004, Part A35, 1441-1446.
- [5] Hwang S.J., Lee J., Mat. Sci. Eng. 2005, A405, 140-146.